

PERCZEL OLIVÉR

Szingalézek, számik, sziúk

Etnográfiai show-k Budapesten, 1873–1931

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.3.5>

„Tisztelettel tudatom a n. é. közönséggel, hogy július 24-től augusztus 6-ig bezáról[ag]. Ceylon szigetről nagy embertani és természetrajzi kiállítása leend Budapesten a városligeti állatkertben. A szingaliak, benszülött ceyloniak, 40 személy, férfiak, nők és gyermekek, köztük bűvészek, kígyóvarázslók és ördögtánczosok, 20 dolgozó elefánt, tizenkét marha a zebufajtából, kocsizás- és lovaglásra. Néprajzi tárgyak nagyobbyszerű kiállítása, stb. stb.”¹ Ilyen figyelemfelkeltő hirdetések jelentek meg a *Vasárnapi Újság*ban és más népszerű lapokban 1884 nyarán. A reklám egy etnográfiai bemutatóra utal, amely egyike volt a Budapesti Állatkertben akkoriban látható szórakoztató produkcióknak. De vajon mik voltak az etnográfiai show-k? Budapestre miféle etnográfiai produkciók érkeztek, hol és milyen előadásokat élvezhetett a magyar publikum, és hogyan fogadta őket a lakosság? Tanulmányunkban általánosan áttekintjük a néprajzi bemutatók formáit és helyszíneit, majd a Budapestre érkezett kiállítások ismertetése után részletesebben elemezzük a jelenséget. Kutatásunk során átnéztük Budapest Főváros Levéltárának a témát érintő iratait, de sajnos csak kevés forrásra bukkantunk. Ezek a Székesfőváros Tanácsának fondjából kerültek elő (a hivatal adta ki az efféle show-k engedélyeit, és itt találhatók az állatkert éves jelentései is), ám legtöbbjük mára elveszett.

¹ Carl Hagenbeck (a magyar lapokban Hagenbeck Károly) hirdetménye. *Vasárnapi Újság*, 1884. július 20. 467.

A jelenség bemutatásához a téma szakirodalmát, a budapesti ismertetéshez pedig a korabeli újságok (*Budapesti Hírlap*, *Pesti Hírlap*, *Pesti Napló*, *Magyarország és a Nagyvilág*, *Ős-Budavára*, *Vasárnapi Újság*) számaint dolgoztuk fel. A korban használt népevek (lappok, szingáliak, indiánok, szamoák) helyett azok ma elfogadott megfelelőit használtuk (számik, szingalézek, sziúk, polinézek).

Bevezetés

A néprajzi bemutatók a 19–20. század Európájában általánosan elfogadott tömegkulturális jelenségek egyikét jelentették. Illeszkednek a vándorló nagycirkuszok és a különféle vándorló mutatványosok által nyújtott előadások sorába. Ezek a bemutatók az 1880–1910-es évek között rendkívül sikeresek voltak, és a világiállításokon, Európa más nagy kiállításain, valamint az állatkertekben voltak láthatóak. E bemutatók hasonló tematika alapján épültek fel: a program részét képezték az érkező, egész családokat alkotó népcsoportok, akik bemutatták mindennapi családi életüket (gyermeknevelés, főzés, szerszámkészítés). Láthatóak voltak különféle tárgyaik, imitált lakóhelyük (sátrak, fakunyhójuk, kézműves termékeik, ruházatuk, fegyvereik, a magukkal hozott állatok és a tánc- vagy hadi bemutatók, de természetesen ők maguk is a kiállítás részei voltak, személyüket (testüket, gesztusaikat, mimikájukat) is látni lehetett. Az eljátszott akrobatikus (csaták, karavánok megtámadása, medvevadászat) vagy humoros jelenetek (struccon, tévén lovaglás) a közönség szórakoztatását szolgálták, de a bemutatóknak ismeretterjesztő szerepük is volt. Az egzotikus országokból érkező csoportok előadásainak segítségével ismerték meg az európai emberek a számukra ismeretlen népek (afrikai, indiai, kínai, eszkimó, amerikai őslakos stb. népcsoportok) szokásait, hiedelmeit, kultúráját. A néprajzi bemutatók népszerűek voltak, több százezren látogatták azokat, és az újságokban és a falragaszokon közzétett hatékony reklámtevékenység által azok számára is ismert attrakciók voltak, akik nem nézték meg őket élőben.

Az első néprajzi bemutatókat a földrajzi felfedezők tartották, amikor utazásaikról az újonnan felfedezett területek növényei, állatai mellett helyi őslakosokat is magukkal hoztak. A tengerészek így – az átszállított őslakosokat trófeaként bemutatva – láttatták az új területek egzotikumát, gazdagságát, különlegességét. Kolumbusz Kristóf 1493. márciusában hét arawaki őslakost,² míg Amerigo Vespucci 1500-ban már több mint kétszáz „indiánt” hozott Európába, akiket a királyi udvarnál, majd vásárokon mutattak be. Ezek a „bemutatók” azonban még nem sorolhatók a később kommercializálódott európai turnékon járó bemutatók közé.

Az első modern kori etnográfiai show-t Carl Hagenbeck³ találta ki 1874-ben, a tömegszórakoztatás ezen fajtája általa terjedt el Európa-szerte. Az első „karavánt” egy számi család alkotta, amely az északi Lappföldről érkezett, rénszarvasaival, sátraival, szánjaival.⁴

A bemutatók felkeltették az európaiak érdeklődését, és kulturális kíváncsiságukon kívül az érkezők félmeztelen teste a közönségben erotikus vágyat is ébreszthetett.⁵ Az erotikus vonzeró és a lapokban időnként megjelenő rasszista vagy tárgyiasító vélemények mellett azonban elmondható az is, hogy az európai emberek ezeken az etnográfiai bemutatókon keresztül ismerkedhettek

² Guido ABBATTISTA: Trophying human ‘otherness’. From Christopher Columbus to contemporary ethno-ecology (fifteenth-twenty first centuries). In: *Uő: Encountering Otherness: Diversities and Transcultural Experiences in Early Modern European Culture*. Edizioni Università di Trieste, Trieste, 2011. 19–41.

³ Carl Hagenbeck (1844–1913) német állatkereskedő, állatkert-alapító, állatidomár és cirkuszigazgató. A modern kori állatkertek alapítójának tartják, mivel bevezette a rácsok nélküli állattartást, aminek köszönhetően az állatok természetközeli lakóhelyükhöz hasonló környezetben voltak megtekinthetők. Ugyanakkor ő találta fel az üzleti vállalkozásként működő etnográfiai bemutatókat is.

⁴ Nigel ROTHFELS: *Savages and beasts. The birth of the modern zoo*. JHU Press, Baltimore, 2002. 81–146.

⁵ A bemutatók erotikus vonzerejét hangsúlyozza Dominika CZARNECKA: Black Female Bodies and the “White” View. The Dahomey Amazon Shows in Poland at the End of the Nineteenth Century. In: *East Central Europe*, 2020/2–3. 285–312. DOI: <https://doi.org/10.30965/18763308-04702006>

meg a számukra ismeretlen keleti, afrikai, északi, egzotikusnak tartott népek szokásaival.⁶

Hagenbeck – ahogy a cirkuszos nagyvállalkozók – a rek-lám minden fajtáját alkalmazta. Figyelemfelkeltő hirdetésekkel árasztotta el a helyi lapokat, továbbá a műsor egyes elemeit ábrázoló színes, harsány plakátok is tudatták társulatainak jövetelét. Hirdetéseiben kiemelt elem volt az antropológia és a zoológia hangsúlyozása. Ezzel a korszak két új, friss és ígéretes tudományterületére hivatkozva alapozta meg bemutatói tudományos hitelességét.⁷

A csoportok érkezése már a műsor részét képezte: hivalkodó vonulással tették meg az utat fellépéseik helyszíneihez. A bemutatott népcsoportokat lakóhelyükön toborozták, és az üzletember az útra vállalkozókkal szerződést kötött, amelyben meghatározták fizetésüket, ellátásukat és utazásuk körülményeit. 1875 és 1930 között Németországban körülbelül négyszáz etnográfiai bemutatót tartottak, ebből legalább százat Hagenbeck szervezett.⁸ A német vállalkozó „találmánya” így egész üzletággá vált.

Etnográfiai show-k a kiállításokon

A néprajzi bemutatók az európai emberek számára az egzotikus ismeretlen megismerésére irányuló érdeklődésük miatt is népszerűek lehettek. Betöltött szerepük kielégítette a nagyvárosok és az odaérkező látogatók kíváncsiságát, de az újságolvasó közönség is tájékozódott a rendezvények programjairól. A 19. században felerősödő gyarmatosítás hatásai – az Afrikából,

⁶ Dr. SZILÁDY Zoltán: Hagenbeck és az állatvilág. *Az Állatvilág*, 1909. augusztus 15. 53–63.

⁷ N. KOVÁCS Timea: „A világ háziura”. Az egzotikummá formált idegen, a tudássá formált egzotikum. In: FEJŐS Zoltán–PUSZTAI Bertalan (szerk.): *Az egzotikum*. (Tabula könyvek, 9.) Néprajzi Múzeum–Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Szeged, 2008. 23–37.

⁸ Anne DREESBACH: Kolonialausstellungen, Völkerschauen und die Zurschausstellung des „Fremden”. In: *Europäische Geschichte Online (EGO)*, hg. vom Leibniz-Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz 2012-02-17. Forrás: <http://www.ieg-ego.eu/dreesbacha-2012-de> (Letöltve: 2023. 09. 03.)

Ázsiából érkező különleges beszámolók – tovább fokozták az európai lakosok érdeklődését. Akkoriban az Európán kívüli világra irányuló érdeklődés felélénkült. Amerika, Afrika, Ázsia és a „mesés Kelet” őslakosai, kultúrájuk biztosan számíthattak a látogatók érdeklődésére. A Kelet és az Európán túli földrészek iránti vonzalom tehát létező és megfogható jelenség volt, amelynek láttatása megjelent a tömegeket vonzó nemzetközi kiállításon. Erre a széles körű igényre válaszoltak a különféle kiállítások: az 1851-es londoni kiállítás kiemelkedő látogatószámát (öt hónap alatt hatmillió érdeklődő) megtapasztalva az 1867-es párizsi, majd az 1873-as bécsi világkiállításokon már létrehoztak egy-egy török negyed. A török kiállítók helyet kaptak az 1876-os philadelphiai és az 1889-es párizsi világkiállításon is.⁹ A 19. század végén rendezett világkiállításokon már egyre hangsúlyosabb szerepet kaptak az egzotikus látványosságok és a grandiózus attrakciók. Az 1893-as chicagói világkiállításon külön szórakoztatónegyed hoztak létre, ahol bazársor, kairói utca, török falu is látható volt.¹⁰

És a jelenség folytatódott. A londoni Olimpia parkban 1891–1893 között *Venice in London* nevű témapark, majd 1893 végén a *Constantinople in London* nyitott meg, amely – az isztambuli díszlet mögött – kiállítással, színházzal, vásárral, éttermekkel, kávéházakkal, bazárral, bárokkal, valamint csónakázótóval várta a közönséget.¹¹ 1894-ben Berlinben is alapítottak egy Velence-témaparkot, majd a londoni és a berlini Velence után a bécsi Praterben is megnyílt egy Velence nevű mulatónegyed. A temesvári születésű Steiner Gábor¹² 1894-ben vette bérbe az 50 000 négyzetméteres angolkertet, ahol „Venedig in Wien” (Velence

⁹ KISS Zsuzsanna Emília–RABB Péter: A mesés kelet megidézése. In: KOVÁCS Máté Gergő (szerk.): *Konstantinápoly Budapesten*. Terc Kft., Budapest, 2021. 25–29.

¹⁰ GÁL Vilmos: *Világkiállító magyarok 1851–2010*. Holnap Kiadó, Budapest, 2010. 100.

¹¹ További magyar vonatkozása is volt a londoni parknak, létrehozója ugyanis a magyar származású Imre Kiralfy (1848–1932) impresszárió és baletrendező volt. NAGY Péter Tamás: *Konstantinápoly Londonban*. A budapesti témapark előképe. In: KOVÁCS Máté Gergő (szerk.): I. m. 30–33.

¹² Steiner Gábor (1858–1944) színházigazgató, vállalkozó. Velence után ő kezdeményezte az óriáskerék felállítását is. 1897-től színházakat (Danzers

Bécsben) néven vízi szórakozóparkot hozott létre. Steiner tehát „importálta” az említett két szórakoztatónegyedet, de tovább is fejlesztette azokat. Míg a londoni parkban a vizes színpadon kivetített velencei képeket lehetett látni, a német Velencében festmények jelenítették meg az olasz várost. „A Spree-Velence alkalmat adott látogatóinak, hogy gondolán vagy gyalog áthaladhattak befestett vászon alakok közt, melyekre velencei házak voltak pingálva”¹³ – tudósított az *Ős-Budavára*. A bécsi Velence többet kínált, ott már ténylegesen fel is építették az olasz gondolaváros mását.¹⁴ A kiállítások szervezői, a pavilonok építői és a szórakoztatónegyedek hatással voltak egymásra, sőt előfordult, hogy azonos személyek építették azokat más-más városokban. A bécsi Velencét Oskar Marmorek, a kor keresett építésze tervezte, aki korábban kiállításokon szerzett tapasztalatokat. Díszes pavilonokat, világító szökőkutakat épített az 1889-es párizsi világkiállításra, majd az 1890-es bécsi Erdészeti Vásárra. Bécs után a következő hasonló munkája 1896-ban Budapestre vezette, ahol az Ezredéves Országos Kiállítás melletti – szintén keleties építészeti jellegű – szórakoztató negyedek tervezte, az *Ős-Budavárát*, amelyhez az állatkert területének egyharmad részét bérelték ki. Vagyis a magyar témapark a bécsi mintájára keletkezett. A török kor megidézése tehát illeszkedett a nemzetközi trendbe, meg kell azonban említenünk, hogy az orientalizmus a Kelet és a Nyugat közötti különbségek hangsúlyozását, a Nyugathoz való tartozás felsőbbrendűségi tudatának megerősítését, a birodalmi és hódító logika, megjavító és nevelő szándék általi legitimációját célozta.¹⁵ Az említett, az emberekben meglévő Kelet iránti kíváncsiságot elégítette ki a szervezőség, amikor

Orpheum, Ronacher) igazgatott. Bécsben a modern revü szellemi atyjának számít.

¹³ Velence Bécsben. *Ős-Budavára*. Ünnepi szám. FSZEK. Bp. Gyűjt. B.791/1/1896.

¹⁴ Gabor STEINER: A „Velence Bécsben” kiállítás kalauza (részlet) 1895. In: FENYVES Miklós–IVÁNYI-SZABÓ Rita–OROSZ Magdolna–TÓTH Ildikó (szerk.): *Terepszemle. Utazások a Monarchia német nyelvű publicisztikájában*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2010. 157–161.

¹⁵ FÜZI Izabella: *A vurstlitől a moziig. A magyar vizuális tömegkultúra kibontakozása (1896–1914)*. Apertúra, Szeged, 2022. 37.

török világot épített Budapesten. Ós-Budavára különleges hangulatú díszletvárában változatos kikapcsolódási formák várták a lakosságot: a vendéglők, kávéházak, sörözők, mulatók mellett vurstli is várta a szórakozni vágyókat, sőt egy etnográfiai show is látható volt: május 10. után egy azték pár érkezett, és maradt egy hónapig (hitelességük és műsoruk nem ismert).¹⁶ A városligeti keleti világ mellett a Duna lágymányosi partján is nyitott egy hasonló témapark, a Konstantinápoly Budapesten, amelynek – mint láttuk – londoni és berlini előképei voltak.¹⁷ Lehetőségei is hasonlóak voltak, mint ligeti konkurenséé, habár ott etnográfiai bemutató nem szerepelt.¹⁸

Az 1896-os berlini nagy ipari kiállításon is voltak etnográfiai show-k, ahol a német gyarmati kiállításon az érdeklődők kelet-afrikai, togói, kameruni és új-guineai falvakat láthattak több mint száz őslakossal. Az 1900-as párizsi világkiállításon már egy külön szórakoztató negyedek alakítottak ki, amelyben svájci falut és egy egész néprajzi negyedet is berendeztek. A kiállítás ezen részén a francia gyarmatok (algériai, kongói, madagaszkári, tonkini [vietnámi], dhomey-i) pavilonjait lehetett megtekinteni, bennük a helyi lakossággal. Amint egy ottani tapasztalatait megörökítő író lejegyezte: a „felvigyázók nagy része is bennszülött, különféle, tarkábbnál tarkább nemzeti viseletben”.¹⁹

A következő világkiállításra az amerikai St. Louisban került sor, 1904-ben. A rendezők létrehozták az addigi legmonumentálisabb kiállítást, amelyben kiemelt hangsúlyt helyeztek a főbejárata előtti, különálló, másfél kilométer hosszú szórakoztatónegyedre, ahol harmincöt különféle attrakciót mutattak be. A parkrészen vegyesen helyezkedtek el az etnográfiai show-k és a különféle technikai újdonságok. A látványosságok utcáján haladva a látogatók középkori díszletek és élethű festmények segítségével egy alpesi faluba jutottak, ahol tiroli éneke-

¹⁶ Ós-Budavára, 1896. május 11. 3–4.

¹⁷ KOVÁCS Máté Gergő (szerk.): I. m.

¹⁸ PERCZEL Olivér: „E vállalat fentartása a főváros közönségére nézve közérdeket képez.” In: KOVÁCS Máté Gergő (szerk.): I. m. 34–47.

¹⁹ MUHORAY György: *Az 1900-as Párizsi világkiállítás egy jáász szemével. (Dósa Imre párizsi útibeszámolója).* Jáász Múzeum, Jáászberény, 1994. 27–28.

sek jódliztak, sőt, hús hegyi levegő befűvéséről is gondoskodtak ventilátorok segítségével. Erdemes hosszabban is idéznünk az ott járt Gelléri Mór²⁰ tudósítását:

A tiroli tájból belépünk a Pike-ba. Ennek elején az írországi falu terül el, melynek koronája a régi híres dublini parlamenti épület utánzata. Ezután következik a madridi Plaza del Toros és a barcelonai cigányváros. Majd az ismert Hagenbeck mutatja be fenevadait [...]

Következik egy „Palais du Costume”, mely a párizsi mintha szerint kicsiben feltűnteti a ruházat történetét. A legrégebb és legkezdetleesebb ruhákat Ős-Saint Luis indiánus lakói mutatják. Igen leleményes látványosságot nyújt a „Tenger alatti és fölötti utazás” nevű épület, amelyben egy víz alatt járó csónakban ülve, meglátjuk a tenger fenekének mesterien utánzott csodáit. Tarka egymásutánban sorakoznak ezután a sevillai ház (bábuk utánoznak ott bikaviadalokat), a japán teaház, melyben a japán élet színgazdagsága mesterileg van utánozva és amelyben csinos gésák szolgálnak föl teát, közbe-közbe néhány táncot lejtenek el. [...] Azután következik az etnográfiai elem. Természetes, hogy ott van az elmaradhatatlan „Konstantinápoly” és „Kairó”, amelyekben csúf fatimák lejtik el az ízléstelen hastáncot és tolakodó „törökök”, majdnem erőszakkal sózzák a nyakunkba cifra csecsebecséiket, amelyek sohasem látták a napsugáros keletet. Érdekesebb a „Konstantinápoly” mellé telepített alaskai falu, mesterséges jégmezőkkel, festett hóval, de autentikus eszkimókkal. Azután jön a coloradoi Quebla-indiánusok [Pueblo indiánok] vadregényes barlangfaluja; [...] A Pike túlsó során egy ültetvény néger munkásai énekelnek és táncolnak. Mellettük láthatjuk Jim Key-t, a tudós lovat, mely „ír, olvas, számol és a bibliából kikeresi a néző által kívánt zsoltárt”. Most jönnek a különféle indiánus falvak, a „Charon hajója”, a „Vidámság háza” (azért hívják így, mert az ismert nagyító és kicsinyítő tükrökbe néző emberek kacagásától szinte reng az épület), a „fölfordított ház”, amelyet már Párizsban láttunk, és végül a „Rejtélyes Ázsia”, ahol a hindu, a perzsa, a kínai, a jávai, a ceyloni falvak tarka képe szibong iszonyú zenekarok zivaja közben. Nem hiányzik a szibériai utazás sem, amely abból áll, hogy egy vasúti kocsiban robogunk el a szibériai városokat ábrázoló festett falak mellett.

²⁰ Gelléri Mór (1854–1915) közgazdasági és ipartörténeti író, újságíró, szerkesztő. 1880-ban az Iparosegyesület titkárává, majd 1883-tól aligazgatójává választották. Az 1896-os millenniumi kiállítás titkára volt, munkájáért királyi tanácsosi címmel jutalmazták.

Ugyanilyen az „Utazás New-Yorktól az északi sarkig”. A különféle attrakciók számára Amerika, Ázsia és Afrika exotikus és vad népeiből vagy hatezer embert szerződtek és így az etnográfiai látványosságok tarkaság és élethűség tekintetében valóban páratlanok. Nem egészen méltó a jubiláris kiállítás színvonalához, hogy a kiállítás területén, sőt kellő közepén két oly óriási látványosságot engedett meg, mint a nagyterjedelmű Jeruzsálem (Jaffa kapuja, Omár mecsetje, Salamon templomának romjai, Jeruzsálem népének szokásaival, életével és extravaganciáival) s végre a még rengetegebb terjedelmű bur csata cirkuszt, melyben száz és száz bur benszülött, Cronje, a híres hős vezetése és igazgatása mellett, azt demonstrálta nap-nap után, hogy miképp porolták ők ki az angolok fenekét sok-sok csatában. Ilyen – most még politikai mellékizzel bíró látványosság nem emeli a népek kulturális mérkőzésének nemes harmóniáját, főleg mikor a világszerte ünnepezt hóst, mint managert és rendezőt látják, oly vállalkozásban, mely élete legnagyobb büszkeségének szomorú paródiáját képezi...²¹

Amint látható, a kiállítások egyre tágabb teret adtak az etnográfiai bemutatók számára, a jelenség pedig tovább fejlődött, olyanra, hogy a grandiózus amerikai világkiállításon már szinte valódi Föld körüli utazást tehettek a látogatók.

Etnográfiai show-k Budapesten

A nyugati civilizációtól eltérő, más földrészekről származó – vagy legalábbis annak mondott – idegen embereket szenzációként, különleges, ritka látnivalókként reklámozták az újságok. Mint fentebb írtuk, az etnográfiai kiállítások kezdő dátumának az 1874-es évet tekintjük, Hagenbeck első körutazását, mivel az általa megteremtett „műfaj” azt követően vált tömegessé. Azonban már korábban is léptek fel az európai nagyvárosokban utazó nagycirkuszosok és különféle mutatványosok. Volt olyan társulat, amelynek bemutatói átmenetet képeztek a mutatványosok és a néprajzi karavánok előadásai között. Ilyen volt például az 1860-

²¹ GELLÉRI Mór: *Egy amerikai világkiállítás körül*. Singer és Wolfner, Budapest, 1904. 40–42.

as években Európában turnézó (Pesten 1869–1870 között fellépő) „Beni Zoug Zoug arab bűvésztársaság”, akik valójában egy akrobata ugrócsoporthoz tartoztak. Hasonló csoport volt a Budán, 1868-ban szereplő Japáni-Sárkány-Társaság. Az akrobata csoport egyensúlyozó számai nagy sikert arattak, ugyanakkor a közönség tőlük nem a fent ismertetett etnográfiai show-t láthatta. Etnográfiai ismereteket csupán annyiban adtak, hogy a publikum először láthatott Japánból érkezett embereket, akik ruházatuk, saját zenekaruk és üdvözlő szertartásuk által bepilantást engedtek a japán kultúrába.²²

Eltérő kultúrákhoz tartozó emberek felléptének korábban néhány vendéglő, szálloda és színház is helyet adott, majd a vurstlikban is megjelentek. Ezek a produkciók az utazó mutatványosok (erőművészek, akrobaták, bűvészek, képmutogatók) előadásainak sorába illeszthetők. Az első valódi etnográfiai show-t Budapesten – amelyről egy korabeli falragasz számol be – a Városligeti Arénában, 1847. május 12-én tartották. Az előadáson három különféle embert mutattak be: egy indiai férfit, aki „nemzeti viseletében” anyanyelvén több dalt adott elő, és saját fegyvereivel vívógyakorlatokat mutatott be. Őt egy dél-amerikai, a Kis-Antillák egyik szigetéről származó nő és egy új-guineai pápua nő bemutatója követte, akik énekeltek és „nemzeti táncukat” járták el.²³ A következő ilyen bemutatóra 1856 nyarán az Európa Szálloda nagytermében került sor, ahol is – az újsághirdetés szerint – „azték emberek, egy *haraszti* vadember és egy *Corána* nő” voltak láthatók. Utóbbi két személy Dél-Afrikából származott. Mutatványukról nem tudni semmit, a hirdetések és egy megmaradt röpcédula azonos tudósítást közöl róluk, ami testük jellegzetességeiről – „az emberi nemnek különlegességei, nagy fényes sötét szemük, fekete hajuk és barna testük van” – szól. A lapok azt a – figyelemfelkeltő, ám kétségbevonható hitelességű – tényről is hangsúlyozták, hogy a bemutatót már több uralkodó látta, és

²² TELLER Katalin–MOLNÁR Dániel: *Show és business Pest-Budán. Kötéljárók, önmozgányok és más világszámok*. Kiscelli Múzeum, Budapest, 2022. 47–49.

²³ A fellépésről a lapok nem számoltak be. A falragaszt a Kiscelli Múzeum őrzi. Közzéteszi: TELLER Katalin–MOLNÁR Dániel: I. m. 52–53.

Londonban 500 000-en, Párizsban 350 000-en, míg Bécsben 100 000-en nézték meg őket.²⁴

Budapest első vurstlija a Beleznay kertben és a szomszédos régi Fűvészkertben (1809–1848 között az egyetem botanikus kertje volt, akkor üresen állt a telek) volt, ahol cirkuszkok, sör-csarnok, dohánytőzsde, Borsos és Doctor fényképészeti műterme és mutatványosok is láthatóak voltak az 1860-as években. 1861-ben fehér hajú „albinákat” láthatott itt a közönség,²⁵ de volt egy tájképeket bemutató panoráma is. 1862-ben egy „bonctani múzeum” várta az érdeklődőket, míg 1863 őszén állítólag egy „ausztrál ember” volt ott látható.²⁶ Az „ausztrál ember” kiléte nem ismert, a róla tudósító lap közlése szűkszavú: „Körülbelül 22 éves. Bőre olajszínű, haja valóságos gyapju”, „produkciójáról” pedig csupán annyit tudni, hogy – az újság állítása szerint – nyers húst és dohányt evett a közönség előtt.²⁷

Az első tényleges etnográfiai show-t – amely a fent ismertetett általános jellemzőknek megfelelt – 1873 telén láthatta a budapesti közönség. A számi csoport (három férfi, egy nő) a Károlykaszárnyában tartotta éneklésből, táncból, hálószővből, korszolyázásból, szánkózásból, szarvas- és jegesmedve-vadászatból álló bemutatóját.²⁸ Előadásaiuknak híre ment, és személyük a tu-

²⁴ Az Aztékek. Hirdetés. *Budapesti Hírlap*, 1856. július 24. 6., *Pesti Napló*, 1856. július 25. 4., *Politikai Ujdonságok*, 1856. augusztus 13. 287. A röpcédulán a fellépés helye a Fehér Hajó vendéglő. A dokumentumot a Kiscelli Múzeum őrzi. Közzéteszi: TELLER Katalin–MOLNÁR Dániel: I. m. 55.

²⁵ Ez a produkció az úgynevezett freak-show-k közé tartozott. A különféle testi rendellenességekkel, genetikai hibákkal született emberek a társadalom perifériájára szorultak, sokuk számára az egyetlen munkalehetőség a cirkuszokban való fellépés maradt. A 19–20. században a freak-show-k a nemzetközi szórakoztatóipar elfogadott, sőt elengedhetetlen részei voltak a korabeli cirkuszkok, vásárok, vurstlik révén. A fellépők közé tartoztak a szakállas nők, tetovált nők és férfiak, kis emberek és óriások, nagyon vékony és nagyon kövér emberek stb. Az orvostudomány fejlődésével – miután a betegségekre tudományos magyarázatokat találtak – a közönségen a korábbi meghökkenés helyett a szánakozás érzése uralkodott el, így ez a „szórakoztatási forma” fokozatosan megszűnt.

²⁶ FARKAS Zsuzsanna: Borsos József második élete. *Fotóművészet*, 1996/5–6. 78.

²⁷ *Hölgyfutár*, 1863. október 1. 319.

²⁸ *Lappok. Fővárosi Lapok*, 1873. december 19. 1268.; *Lappok a Magyar Tud. Akadémiában. A Hon*, 1873. december 18. 3.

dósok érdeklődését is kiváltotta. Budenz József nyelvész meghívta őket az Akadémiára, hogy a számik nyelvéről szóló előadását általuk élőben demonstrálja. Hogy bizonyítsa a két nép nyelvrokonságát, a számikkal egy mesét, majd néhány magyar szót is elmondattott.²⁹

Az etnográfiai show-k tömegessé válása Serák Károlynak, az állatkert igazgatójának köszönhető. Serák 1873-as megválasztása után új vezetői gyakorlattal élt, célja a minél nagyobb haszon volt. Mivel az állatkert csak stagnált (a jövedelmet felemésztették a kiadások), valamilyen módszerrel növelni kellett a bevételt, hiszen új állatokat kellett vásárolni, az épületek is folyamatos karbantartásra, felújításra szorultak, ám a fennálló helyzet miatt kevesebb látogató érkezett. Az állatkert megnyitásától kezdve az állatok bemutatásán túl egyéb látványosságoknak is helyet biztosított. Különféle mutatványosok (oroszlánszelidítő, légtornász, kötél tánccs, erőművész) léptek fel, és a sorozat a későbbiekben is folytatódott. Így kaptak fellépési lehetőséget a nemzetközi turnékon járó európai hírnév mutatványosok, például Sennorina Spelterini állatszeliidítő-nő, Blondin kötél tánccs, vagy Carver cél-lövő. Serák Károly felismerte a korabeli közönségigényt, valamint a kínálkozó pénzszerezési lehetőséget, ezért – követve a többi európai állatkert igazgatójának példáját – nyitott a tömegszórakoztatás akkor új formáinak befogadása felé. Ezért a különféle mutatványosok mellett etnográfiai show-k is érkeztek Budapestre. A továbbiakban ezeket a bemutatókat ismertetjük.

A tárgyalt látványosságok az állatkertbe először 1878-ban kerültek. Hagenbeck akkor egy núbiai karavánnal tett körutazást Európában: jártak Londonban, Párizsban, majd Budapestre Bécsből érkeztek július elején. Az afrikai csoport nagy feltűnést keltett, kisebb tömeg kísérte őket az állomásról az állatkertbe

²⁹ A Lappok az Akadémiában. *A Hon*, 1873. december 19. 1. Az Akadémia nyelvtudományi osztálya. *Vasárnapi Ujság*, 1873. december 21. 613.; A Lappok az Akadémián. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1873. december 28. 665.; Magyar Tudományos Akadémia. *Ellenőr*, 1873. december 19. 3.; Magyar Tudományos Akadémia. *Pesti Napló*, 1873. december 19. 3.; TAMÁS Ildikó: Számik (Lappok) a budapesti állatkertben. Az egzotikus és idegen narratívumai. In: JAKAB Albert Zsolt-PETI Lehel (szerk.): *Aranymadár. Tanulmányok Tánccs Vilmos tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2019. 421–436.

tartó útjuk során. A társaság saját népviseletében – az európai szem számára szokatlan – fedetlen lábszárral, lenge fehér köpenyben mutatkozott. A férfiak karjára imádság volt kötve, így jártak el fegyvertáncukat.³⁰ Bemutatójuk mellett afrikai állatokat is hoztak magukkal: „kíséretükben van 14 fiatal elefánt, tehát egész csorda, mellyel mindenféle mozdulatot hajtanak végre, 2 orrszarvú, 9 zsiráf, egy viziló, 14 antilop, 17 teve, 17 struczmadár, szudáni szamarak, majmok, kőszáli zergék stb. Rendeznek teve-futtatásokat is, saját nemzeti zenéjük mellett.”³¹ A karaván 13 napon át tartotta bemutatóit Budapesten, ittlétük alatt óriási sikert arattak: a csoport bemutatóit 31 281-en nézték meg, amely 1460 forintot jövedelmezett az állatkertnek.³² Két hét alatt tehát Hagenbeck csoportját annyian nézték meg, amennyien fél év alatt érkeztek a kertbe, és ez a két hét negyedévnyi hasznot hozott az állatkertnek (mivel az éves 5000 forint fővárosi segély korábban egy év működését fedezte). A további kimagasló bevétel reményében Serák a következő évben ismét szerződtetett egy Európában turnézó núbiai csoportot. Ez a csoport is nagy feltűnést keltett Budapesten, állataik között két viziló is látható volt,³³ és nagy tetszést aratott a két „hercegnő”, akik orrukban aranykarikát viseltek.³⁴

1880-ra megépült a Sugárút (a későbbi Andrássy út), így az állatkert kényelmesen, lóvasúton is megközelíthetővé vált. A közlekedés kiépülése mellett további újdonságokat hozott az a szezon, amikor két mutatványos is érkezett Magyarországra. Májusban a korszak nemzetközi sztárjának számító Blondin légtornász produkcióján izgulhatott a közönség. Blondint egy másik nemzetközi sztár, dr. Carver, a híres céllövő követte a nyár végén.

Serák kitűnő üzleti érzékkal volt megáldva, ezt bizonyítja az is, hogy a következő show előtt levelet írt a Tanácsnak. Annak érdekében, hogy minél többen látogathassák a fellépő észak-

³⁰ Nubiai állat karaván. *Vasárnapi Ujság*, 1878. június 30. 416.

³¹ Nubiai karaván. *Vasárnapi Ujság*, 1878. július 7. 433.

³² Az Állat- és Növényhonosító Társaság jelentése az 1878-as évről. Budapest Főváros Levéltára (BFL) Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai (IV.1407.b) VI. 873/1888. kcs.

³³ A nubiai karaván. *Pesti Hírlap*, 1879. június 29. 6.

³⁴ Az állatkertben. *Vasárnapi Ujság*, 1879. július 6. 437.

oroszsországi számojéd családot, az iskolák igazgatóinak támogatását kérte, hogy „a kiállítás megtekintésére buzdítsák a tanuló ifjúságot”.³⁵ További ösztönzést jelentett, hogy a gyermekek számára tízkoronás, kedvezményes jegyet árultak a bemutatóra. A Tanács támogatta a kérvényt, és minden iskolaigazgatónak elküldte a felhívást, így aztán – a lapok szerint – sok iskolai csoport is érkezett. A számojéd család a Jeges-tenger mellől, Varsón és Krakkón át érkezett Budapestre. A közönség megszemlélhette a Bagolyvár előtti tiszta felállított, szarvasbőrből készített jur-tájukat, amelyre vadászeszközeiket aggatták, valamint az északi férfi bemutatóját, amint szarvas húzta szánjával hajtott körbe-körbe. A különleges bemutatóra ismét sokan voltak kíváncsiak, az igazgató jelentése szerint anyagi szempontból ez a néprajzi bemutató is sikerrel szerepelt.³⁶ Az északi népek érkezése a tudományos vizsgálódás számára is alkalmat biztosított. Budenz József nyelvész, a finnugor nyelvek kutatója tizenkétszer látogatta meg a számojéd családot, és interjúkat készített velük.

1884-ben ismét egy Hagenbeck szervezte csoport érkezett. Ezúttal a távoli Kelet világa elevenedett meg Budapesten, a Ceylon szigetek (ma Sri Lanka) őslakosai, a szingalézek mutatták be népszokásaikat. A negyven főből álló társaság párducot, óriáskígyót és egy egész elefántcsordát is hozott magával, ők maguk pedig táncukkal kápráztatták el a közönséget. A hétvégi műsor után – amelyet József főherceg fiai is megnéztek – a szingalézek is szórakozni indultak. Meghallgatták a Bellevue-ben Strauss bécsi zenekarát, majd megnézték a Népszínházban az *Utazás a Föld körül* című darabot.³⁷ Hagenbeck vállalkozása kiemelkedő hasznot hozott (a tizenöt budapesti fellépésért 2300 forintot fizettek az állatkertnek, valamint ajándékba adtak egy bölényt, egy jakot, egy dromedárt és egy óriáskígyót).³⁸ Európai turnéjuk során – a sajtó szerint – egymillióan látták utazó ka-

³⁵ BFL IV.1407.b VIII. 602/1882.

³⁶ KALLAY Bertalan: *A budapesti állatkert első 30 esztendejének története*. Bartalits Imre könyvnyomdája, Budapest, 1903. 79.

³⁷ A szingalók az állatkertben. *Vasárnapi Ujság*, 1884. augusztus 3. 497.

³⁸ KALLAY Bertalan: I. m. 82–83.

rávánjukat, a magyar fővárosban töltött két hét alatt 63 538-an voltak kíváncsiak rájuk.³⁹

Kiemelkedően fontos dátum a Városliget történetében 1885. Ekkor rendezték az Országos Kiállítást, amely kiterjedt a liget nagy részére. A nagyszabású eseményekre az állatkert is készült, több új állatfajtát hoztak, ekkor került oda a mulatságos oroszlánfóka. Még a szezon indulása előtt Serák hosszabb európai körutat tett, meglátogatta az összes németországi, holland, valamint a párizsi állatkertet. Igyekezett szorosabbra fűzni az üzleti és a kollegiális kapcsolatait az intézmények igazgatóival.⁴⁰ Hazatérve megpróbálta elérni, hogy a Tanács engedje el az előadások után befizetendő 5 százalékos díjat, amelyet a szegényalap részére különített el a város vezetése. Ám a Tanács ragaszkodott a befizetéshez, így Serák kérvényét elutasította.⁴¹ 1885-ben a mutatónyosokat néprajzi bemutatók követték: tavasszal egy szudáni társaság látogatott Budapestre, amely vívőbemutatóival és tevéversenyével szórakoztatta a közönséget.⁴² Nyáron egy szómáliai arab karaván szerepelt az országos kiállítás idején az állatkertben, bemutatójuk fő attrakciója a strucclovaglás volt.⁴³ A sok látványosságot egy különleges tűzijáték-bemutató is gazdagította, amely vonzotta a publikumot. Addigi története során ekkor volt a legtöbb látogatója a kertnek (225 553 személy), akik augusztustól már új főkapun léphettek be a kertbe.

A kiállítást követő 1886-os év is nevezetes, hiszen akkor ünnepelte a Budapesti Állatkert húszéves fennállását. Az ünnepségekhez szükséges anyagiak előteremtésére Serák ismét mutatónyosokat szerződtetett. Döntését így indokolta: „A mutatónyosok, a látványosságok, ha nem is éppen természettudományosak, de ébren tartják a közönség érdeklődését az állatkert iránt és így

³⁹ Az Állat- és Növényhonosító Társaság jelentése az 1885-ös évről. BFL IV.1407.b VI. 873/1888. kcs. A *Vasárnapi Ujság* hitelesen a közel 65 000-es nézőszámot említette, 1884. szeptember 28. 629.

⁴⁰ Az állatkert igazgatója. *Budapesti Hírlap*, 1885. március 8. 6.

⁴¹ BFL IV.1407.b VII. 135/1885.

⁴² Hirdetmény. *Budapesti Hírlap*, 1885. március 24. 8.

⁴³ A strucc lovagjai. *Pesti Hírlap*, 1885. szeptember 24. 10.

a látogatottság sem lankad.⁴⁴ A szezont észak-amerikai sziú indiánok (férfiak, nők, gyermekek) látogatása nyitotta, akik tizenöt vadlóval érkeztek.⁴⁵ Műsoruk változatos volt: harci jelene-tek, „megégetések”, lándzsadobások, birkózások, versenyfutások, nyilazások alkották.⁴⁶ Csúcsos sátraikban éltek, egyszerű bőrruhát viseltek, és vörösre vagy sárgára festett arcuk, táncaik és harci bemutatójuk nagy tetszést váltottak ki a nézőkből. Budapesti tartózkodásuk idején meglátogatták a nagyobb hirlapok szerkesztősegeit is.⁴⁷

1888 áprilisában számik (lappok) érkeztek, akik sátrukban együtt éltek szarvasaikkal. A barátságos család a nagyszámú érdeklődőnek bemutatta életét, szokásait és szerszámain. Halk, zümmögő hangon énekeltek, táncoltak és – igaz, jegesmedve nélkül, de – még a medvevadászatot is eljátszották.⁴⁸

A lapp családot újabb etnográfiai bemutató követte: nyáron egy afrikai csoport érkezett az állatkertbe. Az ashanti (ghánai) törzs huszonkét tagja Hamburg és Passau után jött Budapestre. A törzs tagjai egyszerű ruhát viseltek: fejükön tarka díszet hordtak, izmos testüket teveszőr öv fedte. Testi ügyességükkel, hatalmas erejükkel, fegyverforgatási képességükkel ámulatba ejtették a közönséget.⁴⁹

1889-ben beduinok negyvenfős tevekaravánja (köztük néhány fellah nő és egy szuahéli család) érkezett Trieszten keresztül. A lapok szerint a pesti nők körében nagy tetszést aratott a férfiak fehér burnusza és az arab nők szövötudománya, a férfiak a lovakat és a keleti táncot jutalmazták zajos tapssal.⁵⁰ 1890-ben ismét fellépett Carver mesterlövész, de ezúttal harminc mexikói cowboy és harminc sziú amerikai őslakos is elkísérte.⁵¹ A sziúk

⁴⁴ Idézi: SZIDNAINÉ dr. CSETE Ágnes: *A 125 éves Budapesti Állat- és Növénykert*. Budapesti Állat- és Növénykert, Budapest, 1991. 37.

⁴⁵ Indusok Budapesten. *Vasárnapi Ujság*, 1886. május 23. 341.

⁴⁶ Hirdetmény. *Budapesti Hirlap*, 1886. június 1. 4.

⁴⁷ Dr. LÉTAY Miklós: Indiánok Budapesten 1886-ban. *Budapest*, 1979/7. 38–39.

⁴⁸ Lappok az állatkertben. *Vasárnapi Ujság*, 1888. április 22. 286.

⁴⁹ Afrikaiak az állatkertben. *Vasárnapi Ujság*, 1888. június 10. 401.

⁵⁰ A puszták fiai. Beduinok az állatkertben. *Vasárnapi Ujság*, 1889. május 12. 300–302.; Beduinok az Állatkertben. *Pesti Napló*, április 28. 3.

⁵¹ Hirdetmény. *Budapesti Hirlap*, 1890. április 5. 10.

kékre, sárgára, zöldre festették magukat, harcias bemutatójuk postakocsi kirablásából, lólopásból és táncból állt.⁵² Majd egy szuahéli csapat érkezett Tanzániából, Zanzibár környékéről. A társaság hét férfi, hét nő és két csecsemő tagból állt, ők is szokásaikat, fegyverforgatásukat mutatták be a nagyszámú néző előtt. Előadásai után a szuahélik is elhagyták az állatkertet, a kiadóhivatalok meghívásának eleget téve, hintóval jártak be a belvárosban található újságok szerkesztőségeit.⁵³

Elmondható tehát, hogy szinte minden évre jutott etnográfiai show, de 1892 nyarán egy különleges műsor érkezett a magyar fővárosba:⁵⁴ a dahomey-i király testőrségéből negyven női harcos tartott bemutatót. A nők félig kék, félig vörös szoknyát viseltek, bemutatójuk a harc előtt elhangzott imádságból és tapsolásból, fegyverforgatásból, rohamból és az áldozati táncuk bemutatásából állt. Különösen ez utóbbi volt újszerű: táncuk során a nyakukon és a lábukon viselt kagylókból és csigákból készült láncokkal csörögve mozogtak.⁵⁵ A női harcosokból álló csoport – hogy a feléjük irányuló érdeklődést tovább fokozza – az egyik délelőtti huszonöt nyitott kocsin bevonult a belvárosba. Megjelenésük nagy feltűnést keltett, egy tudósító szerint „óriási csődületet idézett elő az utcákon”.⁵⁶

A néprajzi bemutatók egy évig szüneteltek, majd 1894-ben újra láthatott a közönség ilyen műsorokat Budapesten. Tavasszal egy huszonnégy főből álló számi csoport tartott bemutatót,⁵⁷ akik – mint korábban a szamojédek – ismét kiváltották a tudósok, ezúttal Halász Ignác érdeklődését, aki hosszú cikket írt a népükről. A cikk bemutatja szokásaikat, életmódjukat, ugyanakkor – „ősemlékeztető” életformájuk mellett (sátrukban nincsen szék, asztal, ágy, a földön alszanak) – a tudós számára

⁵² Sioux-indiánok. *Vasárnapi Ujság*, 1890. április 13. 245–246.

⁵³ Szerencsenek az állatkertben. *Vasárnapi Ujság*, 1891. július 12. 461–462. és Zanzibár Budapesten. *Pesti Napló*, 1891. július 5. 3.

⁵⁴ A társulat Poznanban, Krakkóban, Prágában, Bécsben is járt. Dominika CZARNECKA: *Black Female Bodies...* I. m.

⁵⁵ A dahomeji amazonok az állatkertben. *Vasárnapi Ujság*, 1892. július 31. 539–540.

⁵⁶ Negyven dahomei amazon. *Budapesti Hírlap*, 1892. július 24. 7.

⁵⁷ Lappok az állatkertben. *Vasárnapi Ujság*, 1894. április 15. 255.

meglepő volt a számik „intelligenciája” (tudnak olvasni, számolni, vannak földrajzi ismereteik, több nyelven – svédül, norvégul, finnül, oroszul – beszélnek).⁵⁸ Nyáron ismét egy afrikai törzs, a dél-szudáni dinkák faluja számított a nézőkre.⁵⁹ 1895 nyarán ismét sziúk érkeztek, sok látogatót vonzott és zajos tapsot kapott pontos lövészetük és lópányvázási mutatványuk.⁶⁰

1896, a millenniumi év a Budapesti Állatkert számára is nagy változásokat hozott. Felújították az épületeket, az állatházakat, a főkaput és a kerítést. Új, ritka állatokat vásároltak, és természetesen a mutatványok sem maradtak el. Hagenbeck ezúttal egy egész állatsereglettel érkezett, amelyben egy állatszelistítő-nő gladiátorjátékokat mutatott be.⁶¹ Ugyanakkor etnográfiai show-k is voltak, egy afrikai törzs és egy tonkini (vietnámi) falu érkezett (háromszáz fős csoport tartotta bemutatóit), amelyek még József főherceg érdeklődését is felkeltették.⁶² A szervezők – megragadva a millenniumi kiállításra irányuló országos figyelmet és az érkezők tömegének várható kíváncsiságát – egy nyári szombat estén felvonulást tartottak. A menet végighaladt az Andrásy úton, a Deák téren át a Kerepesi útra fordult, majd a Nagykörúton keresztül visszakanyarodott az Andrásy útra, amelyről ismét a Városligetbe értek. Mindez igencsak látványos produkciót jelentett: tíz kocsin a vietnámiak, tizenötön az afrikaiak utaztak, hat kocsin különféle tárgyakat (zászlók, vérték, pajzsok, jelvények) szállítottak, és egy nagy kocsin zenekar játszott. A kocsikon utazók folyamatosan szórakoztatták az őket figyelő közönséget: táncaikat, különféle harci bemutatóikat lehetett megfigyelni.⁶³ Bizonyára a menetnek és a bemutatók sikerének is köszönhetően

⁵⁸ Dr. HALÁSZ Ignác: Lappok Budapesten. *Pesti Napló*, 1894. április 11. 1–3.; László KONTLER: Relocating the “Human Zoo”: Exotic Displays, Metropolitan Identity, and Ethnographic Knowledge in Late Nineteenth-Century Budapest. *East Central Europe*, 2020/2–3. 187.

⁵⁹ Dinka-falu az állatkertben. *Vasárnapi Ujság*, 1894. május 13. 324.

⁶⁰ Az állatkert vendégei. *Vasárnapi Ujság*, 1895. április 21. 260.

⁶¹ *Pesti Napló*, 1896. május 12. 14.

⁶² *Pesti Napló*, 1896. május 12. 7.

⁶³ Hirdetmény. *Pesti Napló*, 1896. június 27. 16.

az állatkert addigi legforgalmasabb évét zárta: 518 497-en keresték fel akkor a kertet.⁶⁴

Az etnográfiai show-k 1897-ben is folytatódtak: áprilisban három hétre egy dél-oroszországi, harmincfős kalmük csoport érkezett.⁶⁵ A társulatot férfiak, asszonyok, gyermekek alkották, az állatok sereglete pedig fehér és barna tevékből, sivatagi lovakból és vad juhokból tevődött össze.⁶⁶ A kalmük bemutató azon kevesek egyike, amellyel kapcsolatban megmaradt egy levéltári irat, ebből megtudhatjuk a csoportot utaztató vállalkozó és az állatkert között létrejött szerződés részleteit. Az irat szerint a befolyó jövedelem fele az állatkertet, másik fele az utaztató vállalkozót illette. A Tanács határozata pontosan leírja a bemutatók helyszínét, amely szerint a show-műsorokra „a vizslaház, majomház, bagolyvár és tő között fekvő mintegy 800 négyzetméter kiterjedésű korláttal bekerített területen” kerül sor.⁶⁷

Serák Károly 1898-ban huszonöt éve vezette az intézményt, a rendkívüli közgyűlés sikeres munkája elismeréseként évi 1000 forint személyi pótlékot szavazott meg számára.⁶⁸ Az év tavaszán egy szudáni karaván tartotta előadásait,⁶⁹ míg augusztusban egy negyvenöt főből – többségében nőkből – álló dahomeyi csoport lépett fel, akik fegyveres harci bemutatókat tartottak. A csapat addigra már sikeres körutazást tett: csaknem az összes európai állatkertben felléptek, háromhetes budapesti szerepléseikre Stuttgartból érkeztek.⁷⁰ A századforduló évének májusában indiaiak⁷¹ (a lapok szerint malabárok), majd júniusban szudáni dervisek csoportja tartott előadást.⁷² 1901-ben harminc szamoai

⁶⁴ KÁLLAY Bertalan: I. m. 125.

⁶⁵ Kalmuktábor az állatkertben. *Pesti Napló*, 1897. április 4. 8.

⁶⁶ Hirdetmény. *Pesti Napló*, 1897. április 10. 15.

⁶⁷ BFL IV.1407.b VI. 229/1897.

⁶⁸ Ünnepek. *Vasárnapi Ujság*, 1898. december 11. 879.

⁶⁹ BFL IV.1407.b VI. 757/1898.; Szerkesztői üzenetek. *Alkotmány*, 1898. április 28. 9.

⁷⁰ BFL IV.1407.b VI. 757/1898. 45 dahomeyi az állatkertben. *Magyar Ujság*, 1898. augusztus 20. 4. A könnyező amazon. *Pesti Napló*, 1898. augusztus 23. 3.

⁷¹ BFL IV.1407.b VI. 757/1898.; *Budapest Napló*, 1900. május 13. 18.

⁷² BFL IV.1407.b VI. 1961/1900. A sajtóban: Dervisek az állatkertben. *Pesti Hírlap*, 1900. május 31. 10.

polinéz (húsz asszony, kilenc férfi és egy gyermek)⁷³ érkezett, akik napi hat előadást tartottak. Műsorukban énekeltek, táncoltak, ökölharcot imitáltak, és más harci jeleneteket is előadtak. A társulat Köln, Berlin, Hamburg, Breslau és München után érkezett Budapestre, ahol májusban bő három hétig tartózkodott.⁷⁴ A polinéz csoport után még az év nyarán fellépett egy dél-afrikai búr társulat is. A kétszázötven fős csoport tagjai között matabele harcosok (zuluk) és a búr gyarmati lovasok mutatkoztak be, és csatajeleneteket, lövészbemutatót és lovaglómutatványokat adtak elő. Az 1899 óta zajló angol–búr háború az újságolvasó közönség előtt jól ismert volt, a lapok folyamatosan tudósítottak a harctéri eseményekről. A csoport az olvasók által ismert Spion Kop-i – búr győzelemmel végződő – csatát játszotta el a közönségnek.⁷⁵

1902 tavaszán egy hetven személyből álló beduin csoport zenés-táncos és lovas-ügyességi műsora volt látható, akik egy különálló kávéátorban arab kávé is felszolgáltak.⁷⁶ Majd nyáron újra egy negyvenfős dahomey-i amazon csoport tartotta fegyvertánc-bemutatóit az érdeklődő közönségnek.⁷⁷

A millenniumi évtől az állatkert látogatottsága erősen megcsappant, működtetését folyamatosan fennálló anyagi gondok veszélyeztették. Serák a belépődíjat nem merte megemelni, mivel akkor kevesebb látogató érkezett volna. A főváros számára azonban a bérleti díjat a bevétel elapadása ellenére is fizetnie kellett, ami miatt a kert a csőd szélére került. A teljes csődöt Serák már nem érte meg, betegsége miatt 1903-ban leköszönt, és vele a Budapesti Állatkert történetének egy fejezete is lezárult.

Kijelenthető, hogy Serák jó menedzserként járt el, amikor helyet adott ezeknek a jól jövedelmező bemutatóknak, hiszen a kor népszerű tömegszórakoztató eseményei voltak. Egyes értékelések

⁷³ Az állatkertben. *Pesti Napló*, 1901. május 5. 8. Egy másik cikk szerint a csoport tíz nőtől és hat férfiből állt. *Magyar Nemzet*, 1901. május 11. 7.

⁷⁴ Hilke THODE-ARORA: „The Samoans are here!": Samoan Ethnic Shows, 1895–1911. *East Central Europe*, 2020/2–3. 233–260.

⁷⁵ Vad Dél-Afrika. *Budapesti Hírlap*, 1901. július 20. 7.

⁷⁶ Beduinok az állatkertben. *Magyar Nemzet*, 1901. április 19. 10.; *Pesti Hírlap*, 1902. április 24. 9.

⁷⁷ Hírdetmény. *Pesti Napló*, 1902. augusztus 3. 19.

szerint Serák lezüllesztette a kertet,⁷⁸ véleményünk szerint azonban ügyesen alkalmazkodott a kor viszonyaihoz, sőt sikerült stabilizálnia a pénzügyi helyzetet az 1880-as, 1890-es években. A show-k számára az 1890-es évek közepén megjelenő mozgófilm egyre komolyabb konkurenciát jelentett, így Európa-szerte fokozatosan elvesztették népszerűségüket.⁷⁹ Az *Ős-Budavára* cikkeinek tanúsága szerint az első kisfilmek között – más rövidfilmek mellett – szerepeltek idegen kultúrákat bemutató alkotások: „táncoló néger, vadak között, indus fakírok, kínai mosókonyha” témájú darabok is vetítésre kerültek.⁸⁰ Habár az állatkert újjáépítésekor a cirkusz mögötti térségen terveztek helyet adni az etnográfiai bemutatóknak – számukra „állatkerti mutatóványok” néven saját területet alakítottak ki⁸¹ –, azok akkor már csak ritkán érkeztek Budapestre. Ilyen volt az új állatkertben egy számi csoport bemutatója 1913-ban.⁸²

A szintén az állatkertben rendezett 1904-es bikaviadatok is a néprajzi bemutatók sorába illeszthetők, hiszen a nézők láthatták a viadokok hagyományos nemzeti öltözkédését, átélhették a viadokok adta izgalmát. Az események reklámozása ugyanolyan formában és aktívan zajlott (sajtó, plakátok), mint a korábbi etnográfiai show-ké; a lakosok számára eseményszámba ment a bikák érkezése, valamint a torreadorsztárok megjelenése, éppúgy, mint korábban például az ashantik vagy a sziúk feltűnése.⁸³ A néprajzi

⁷⁸ Gyenes Rózsa véleménye szerint a Serák-korszak – a különféle mutatóványok ottani bemutatása, így az etnográfiai show-k miatt is – az állatkert történetének mélypontját jelentik. Dr. GYENES RÓZSA: *A régi Állatkert (1866–1912)*. Fővárosi Állat- és Növénykert, Budapest, 1960.

⁷⁹ Pascal BLANCHARD–Nicolas BANCEL–Gilles BOETSCH–Éric DEROO–Sandrine LEMAIRE (szerk.): *Human Zoos: The Greatest Exotic Shows in the West*. Liverpool University Press, Liverpool, 2008. 1–49.

⁸⁰ *Ős-Budavára*, 1896. május 29. 8. és július 1. 2–3.

⁸¹ LENDL Adolf: *Milyen lesz az új állatkertünk?* [k. n.], Budapest, 1909. 7.

⁸² MAUTNER Zoltán: Szórakoztatás és ismeretterjesztés a Székesfővárosi Állat- és Növénykertben 1912–1950. In: BRUNNER Attila–PERCEL Olivér (szerk.): *A liget egykor*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2021. 131–145.

⁸³ A budapesti bikaviadatok ismeretterjesztő bemutatása: PERCEL Olivér: *Bikaviadatok Budapestben*. Budapest, 2017/7. 18–20. Tudományos igénnyel: Alexander VARI: Bullfights in Budapest: City Marketing, Moral Panics, and Nationalism in Turn-of-the-Century Hungary. *Austrian History Yearbook* 41. 2010. 143–169.

bemutatók közé sorolható még Buffalo Bill 1906-os fellépése is, ahol a közönség többféle népcsoport (amerikai cowboyok, arabok, sziú indiánok, japánok, mexikóiak, kozákok) lovas előadásait láthatta.⁸⁴

Etnográfiai show-kat Budapest első vidámparkjában, az Angol Parkban is tartottak. 1911-es megnyitásakor az egyik szenzációnak a főkapu mellé helyezett szenegáli falut szánták, amely két szezonon keresztül fogadta a látogatókat. Az előadásokon egy százfős, szenegáliként reklámozott csoport mutatta be életét, szokásait, vallása jellemzőit.⁸⁵ Később, 1928 júniusában egy „abesszíniai falu” érkezett az Angol Park területére,⁸⁶ amelynek nyolcvan tagja még felvonulásokat is tartott a park területén kívül. Bemutatójukról nem rendelkezünk információval. Az etnográfiai kiállítások sorát, a közép-afrikai Sara-Kaba törzs, az úgynevezett „tányérajkúak” tagjainak 1931-es Angol Parkban tett látogatása zárta. Műsorukat szokásaik és harci játékaik bemutatása alkotta, de a legfőbb látványosság ők maguk voltak az európai ember számára szokatlan, hatalmasra nőtt „tányérajkúkkal”,⁸⁷ amelyet a gyermekkoruk óta az alsó ajkukban tartott tányér alakú ajakdiszek formáltak.⁸⁸

⁸⁴ PERCZEL Olivér: Buffalo Bill vendégszereplése Budapesten. In: FÖZY Vilma–KELÉNYI Béla (szerk.): *Indiánok a Duna partján. Baktay Ervin indián könyve*. Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum–Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2019. 31–47.

⁸⁵ *Színházi Élet*, 1912/19. 17.

⁸⁶ *Pesti Hírlap*, 1928. június 24. 12.

⁸⁷ A tányérajkú néger. *Budapesti Hírlap*, 1931. május 29. 10.

⁸⁸ *Színházi Élet*, 1931/25. 38.

1. táblázat. Néprajzi bemutatók Budapesten 1873 és 1931 között⁸⁹

Sorszám	Év	Népesség	Produkció	Szervező	Látogatók száma
1.	1873	számkik (4 személy) Károly- kasárnya	életmód, szokások, tánc, vadászati bemutató	Böhle és Willardt	n. a.
2.	1878	núbiai karaván	életmód, szokások, fegyvertánc, afrikai állatok	Carl Hagenbeck	31 281
3.	1879	núbiai karaván	életmód, szokások, „hercegnők”	Carl Hagenbeck	n. a.
4.	1882	szamojéd család, 5 személy	életmód, szokások, rén-szarvasok	n. a.	45 568 (a gyermekünnepélyekkel együtt)
5.	1884	szingaléz 40 fős csoportja (Ceylon)	életmód, szokások, tánc, indiai állatok	Carl Hagenbeck	63 538
6.	1885	arabok (Szudán)	életmód, szokások	n. a.	44 755
7.	1885	arabok (Szomália)	életmód, szokások	Carl Hagenbeck	45 359
8.	1886	szíúk (Amerika)	életmód, szokások, tánc, harci bemutató, 15 vadló	R. C. Dawe	n. a.
9.	1888	számi család	életmód, szokások, ének, medvevadászat	n. a.	12 194
10.	1888	ashanti törzs 22 tagja (Afrika)	életmód, szokások, ének, tánc, fegyverforgatási bemutató	Albert Urbach	13 305

⁸⁹ A BFL IV.1407.b VI. 873/1888. kcs. (az állatkert éves jelentései), KÁLLAY Bertalan: I. m. és a hivatkozott korabeli lapok adatai alapján összeállítva.

Sor-szám	Év	Népcsoport	Produkció	Szervező	Látogatók száma
11.	1889	beduinok 40 fős csoportja (Afrika)	életmód, szokások, viselet, tánc	Pinkert Ernő és Möller	n. a.
12.	1890	sziúk	életmód, szokások, lovaglás, postakocsi-támadás	Whitney F. C.	n. a.
13.	1891	szuahéli csoport, 16 személy (Afrika)	életmód, szokások, fegyverforgatás	Charles Crassé	n. a.
14.	1892	dahomey-i törzs, 40 amazon	életmód, szokások, tánc, fegyverforgatás	John Wood	n. a.
15.	1894. tavasz	számik 22 fős csoportja	életmód, szokások	Carl Hagenbeck	n. a.
16.	1894. nyár	dinka törzs tagjai (Szudán)	életmód, szokások	Möller Vilmos	n. a.
17.	1895	sziúk (Amerika)	életmód, szokások, lovaglás, lövészet bemutató	Texas Jack	n. a.
18.	1896	ashanti törzs	életmód, szokások	Albert Urbach	n. a.
19.	1896	tonkini falu (Vietnám)	életmód, szokások	n. a.	n. a.
20.	1896	„azték pár” (Ős-Budavára)	műsoruk nem ismert	n. a.	n. a.
21.	1897	kalmük csoport (Dél-Oroszország)	életmód, szokások	Gehring Ede	n. a.
22.	1898	szudáni csoport	életmód, szokások	n. a.	n. a.
23.	1898	dahomey-i csoport	fegyveres harci bemutató, életmód, szokások	n. a.	n. a.
24.	1900	malabárok (India)	életmód, szokások, indiai falu, körmenet	Hagenbeck testvérek	n. a.

Sorszám	Év	Népcsoport	Produkció	Szervező	Látogatók száma
25.	1900	dervisek (Észak-Afrika)	életmód, szokások, tűzes mutatóványok, üvegezés stb.	n. a.	n. a.
26.	1901	Szamoia szigeti polinézek (Csendes-óceáni szigetek)	életmód, szokások, énekek, táncok, hadijátékok	Fritz és Carl Marquart	n. a.
27.	1901	búr társulat	csataképek, zuluk, mutabele harcosok gyarmatcsapatok, lovaglás	Caspar William	n. a.
28.	1902	beduinok (70 személy)	zenészek, táncosok, kézművesek, lovasbemutatók	n. a.	n. a.
29.	1902	dahomey-i amazon csoport (40 személy)	fegyveres harci bemutató, életmód, szokások	n. a.	n. a.
30.	1904	bikaviadalok	vér nélküli spanyol bika viadalok	n. a.	n. a.
31.	1906	Buffalo Bill Wild West Show (Tattersall)	különféle nemzetek lovasbemutatói	William Frederick Cody	kb. 150 000
32.	1911–1912	szenegáli falu (Angol Park)	életmód, szokások	n. a.	n. a.
33.	1913	számi csoport	életmód, szokások	n. a.	n. a.
34.	1913	„togói” csoport (vurstli)	életmód, szokások, énekek, táncok	Mr. Brown	n. a.
35.	1928	abessziniai falu (Angol Park)	életmód, szokások, énekek, táncok	Karl Hagenbeck	n. a.
36.	1931	afrikai Sara-Kaba törzs (Angol Park)	életmód, szokások	n. a.	n. a.

Összegzés

Egy, a téma nemzetközi szakirodalmát összegző tanulmány a néprajzi bemutatóknak három kategóriáját sorolja fel. Eszerint a kereskedelmi kiállítások célja a vállalkozó üzleti sikere és személyes gazdagodása volt, a gyarmati bemutatók a gyarmatterületek társadalmi, pénzügyi és politikai támogatását kívánták elérni, míg a missziós kiállítások a hittérítő munka támogatására jöttek létre. Mindháromban közös elem a népcsoportok bemutatása és az általuk előadott műsor.⁹⁰

A fentiek közül Budapestre a kereskedelmi céllal alakult „karavánok” érkeztek, több a műfaj megteremtője, Carl Hagenbeck szervezésében. Ezek voltak a legprofesszionálisabban megszervezett ismeretterjesztő bemutatók, amelyek fogyasztható látványossággá tették az idegen kultúrákat az európai ember számára. Az etnográfiai show-k rendkívül sikeresnek bizonyultak, jelenséggé váltak, amelyek évtizedeken át láthatóak voltak Európa kiállításain és állatkertjeiben.

Mint fentebb említettük, a bemutatók részét képezték az érkező idegen népek csoportjai, akik megmutatták mindennapi életüket, különféle tárgyaikat, a magukkal hozott állatokat, valamint táncaikat, és hadi játékokat tartottak. Az európai emberek ezeken a műsorokon ismerték meg az érkezők kultúráját és szokásait. Az újságírók tudósításai szerint a nézők álmélkodva figyelték a számukra különleges, színes bőrű, idegen kultúrákat képviselő embereket. Az előadók által átadott üzenet azonban olyan volt, amelyet az európai ember látni szeretett volna: egy számukra az olvasmányaikon keresztül elképzelt, autentikus, de idealizált, megkonstruált valóság. Természetesen nem arról volt szó, hogy az embereket rácsok mögött mutogatták volna; a bemutatók résztvevői szerződésben álltak a kapitalista vállalkozókkal, jogilag szabadok voltak, és gyakran előfordult az is, hogy – nagy feltűnést keltve – szórakozni mentek a városba. Ugyanakkor ezeket a belvárosi felvonulásokat, illetve a külföldiek kikapcsol-

⁹⁰ Luis A. SÁNCHEZ-GÓMEZ: Human Zoos or Ethnic Shows? Essence and contingency in *Living Ethnological Exhibitions*. *Culture & History Digital Journal*, 2013/2. DOI: <http://dx.doi.org/10.3989/chdj.2013.022> h (Letöltve: 2023. 09. 03.)

lódását gondosan megszervezték – úticéljaik között szerepeltek az újságok szerkesztőségei is, ami műsoruk népszerűsítésének egyik formája volt.

Egyes csoportok a tudósok kíváncsiságát is felkeltették, habár erre Budapesten csak néhány alkalommal került sor. Az említett nyelvészek mellett Török Aurél antropológus tartott előadást az 1884-es szingaléz és az 1885-ös szudáni kiállítás megnyitása-kor.⁹¹ Az etnográfiai show-kon az amerikai őslakos és a számi/szamojéd csoportokat rokonszenv és együttérzés fogadta, hiszen az elbukott 1848–1849-es szabadságharc és az azt követő kívándorlás miatt a szintén elűzött sziúkkal kialakult egyfajta érzelmi azonosulás. A számik (lappok) iránt pedig a nyelvrokonság váltott ki érdeklődést és szimpátiát.⁹² Megjelenésük újabb lökést adott a közvélemény által is élénk figyelemmel kísért nyelvrokonságról szóló ugor–török-vitának, és az Akadémia tudósainak érdeklődését is felkeltette.⁹³

E programok leggyakoribb helyszíne az állatkert lett, aminek praktikus okai is voltak. Mivel a csoportok – a hitelesség érdekében – állataikkal érkeztek, elhelyezésük az állatkertekben volt a legcélszerűbb.⁹⁴ A csoportok európai körútjuk végén az állatokat gyakran eladták/otthagyták az állatkerteknek, időnként tehát a Budapesti Állatkert állományát is gyarapították.

Mint említettük, a vállalkozók kihasználták a sajtó adta reklámlehetőséget – a korszakban egyre több lap jelent meg, amelyek a hirdetési piacnak is egyre tágabb teret biztosítottak –, jövetelüket a lapok már érkezésük előtt beharangozták, és ittlétük alatt folyamatosan fenntartották a lakosság érdeklődését irántuk. Időnként hosszabb cikkekben is beszámoltak a bemutatókról.

⁹¹ László KONTLER: I. m. 173–201.

⁹² Sz. KRISTÓF Ildikó: Az első néprajzi bemutató a budapesti Városligetben. „Etnográfiai mutatványok” és kulturális evolucionizmus. In: LACZÓ Ferenc–VARGA Bálint: *Magyarország globális története*. Corvina Kiadó, Budapest, 2022. 26–30.

⁹³ TAMÁS Ildikó: Számik (lappok) a budapesti állatkertben. Az egzotikus és idegen narratívumai. In: JAKAB Albert Zsolt–PETI Lehel: I. m. 421–436.

⁹⁴ Az etnográfiai bemutatók az állatkerteken kívül parkokban, cirkuszokban piacokon is felléptek, ahol azonban volt állatkert, ott azt választották helyszínül. Dominika CZARNECKA: Contextualizing Ethnographic Shows in Central and Eastern Europe. *East Central Europe*, 2020/2–3. 163–172.

Figyelembe véve, hogy a korabeli sajtó e cikkei a népszerűsítést szolgálták, az újságok általunk elvégzett vizsgálata alapján néhány tényt megállapíthatunk. Úgy látjuk, a magyar sajtócikkek elsődleges célja az ismeretlen népcsoportok iránti figyelem felkeltése volt, ezenkívül az ismeretterjesztést szolgálták: leírták az érkező csoport tagjait, létszámát, különlegesenek szánt bemutatóit. E cikkekben néhol felfedezhetők rasszista vagy tárgyiasító minősítések, amennyiben az újságírók a bemutatandó ázsiai/afrikai/amerikai népek képviselőit műveletlennek, durvának, primitívnek, civilizálatlannak, ősinek, letűnőfélben lévőnek, sőt egyeseket vadembereknek minősítettek, ez azonban nem feltétlenül a tényleges vadságukra (erőszakosságukra) vagy primitívségükre utalt, inkább azt emelték ki, hogy még vadon (tehát a természet közelében, szabadon) élnek. A cikkek sok esetben szelídeknek, barátságosaknak, ügyeseknek is ítélik őket, eltérő jellegzetességeiket (testi erejüket, fejük formáját, gesztusaikat, bőrrük színét) és szokásaikat hangsúlyosan kiemelve. A plakátokon, reklámokon közölt képeken meztelen felsőtesttel vagy lábszárral (a korabeli meghatározás szerint eredeti „nemzeti öltönyükben”) ábrázolták, tehát az európai ember számára civilizálatlanként mutatták be őket. A cikkeket tehát áthatotta a korra jellemző európai felsőbbrendűség gondolata, miszerint a fejlődés csúcsát az európai és az – abból eredő – amerikai civilizáció jelenti, a civilizált ember szükségszerűen magasabb rendű, és az európai kultúra fejlettebb a többinél.⁹⁵ A közönség ugyanakkor kíváncsi volt a más társadalmakra, ezt bizonyítja a show-k iránti érdeklődése, amit a látogatók száma jól érzékeltet.

A legújabb kutatások szerint a néprajzi bemutatók száma nyugatról keleti irányba haladva csökken, aminek talán a vasúthálózat későbbi kiépülése is oka lehetett, hiszen a „karavánok” többnyire vasúton közlekedtek. Szemben a nyugat-európai etnográfiai show-k nagyobb számával (angol, német, francia területeken több ilyen műsort láthatott a közönség), kutatásunk mai állása szerint Budapesten harminchat etnográfiai show (ídesoroltuk a bikaviadalokat és Buffalo Bill előadásait is) volt.

⁹⁵ N. KOVÁCS Timea: I. m. 23–37.

Természetesen ez is jelentős szám, a korszakban szinte minden évre jutott efféle látnivaló Budapesten. A tőlünk északabbra található régióban, a mai lengyelországi területre valamivel kevesebb néprajzi bemutató jutott el. Poznańban 1879–1914 között huszonnégy „karaván” lépett fel,⁹⁶ míg Wrocławban 1876–1930 között huszonháromat számolt össze a kutatás.⁹⁷ Ezekkel szemben a Balti-tenger partján fekvő Rigába öt,⁹⁸ míg Gdańskba már csak három ilyen csoport jutott el.⁹⁹

Az etnográfiai show-k a tömegkultúra határokon átívelő terjesztésében, így a modernizáció térhódításában is szerepet játszottak. Ennek ismeretében kijelenthető, hogy Budapest ennek az egész kontinensen kialakuló tömegkulturális jelenségnek évről évre résztvevője volt. Amennyiben ezeket a show-kat az akkori modernizáció termékének tekintjük, úgy az is kijelenthető, hogy a magyar fővárosban látható műsorok az egyesült Budapest modernizációját és az európai metropoliszok közé kerülését is elősegítették.

Annál is inkább, mivel a magyar lakosságot – az Osztrák–Magyar Monarchia tagjaként – érték/érhették a keleti kultúra hatásai, hiszen Bosznia-Hercegovina 1878-tól a birodalom részét képezte, valójában gyarmatának tekinthető.¹⁰⁰ A muszlim vallású bosnyákok által (is) lakott régió fejlesztése és irányítása miatt sok magyar ember (vasúti, postai tisztviselők, az adminisztrációt irányító hivatalnokok, tanárok, különféle vállalkozók, gazdasági szakemberek, tudósítók, újságírók) is utazott, akik új élménye-

⁹⁶ Dagnosław DEMSKI: Spaces of Modernity: Ethnic Shows in Poznań, 1879–1914. *East Central Europe*, 2020/2–3. 202–232.

⁹⁷ Dominika CZARNEKA: „A w niedzielę chodziliśmy oglądać ludzi”: Pokazy etnograficzne we wrocławskim ogrodzie zoologicznym 1876–1930. [„És vasárnap elmentünk embereket nézni”: Néprajzi műsorok a wrocławai állatkertben 1876–1930.] *Etnografia Polska*, 2018/1–2. 183–198.

⁹⁸ Ilze BOLDĀNE-ZELENKOVA: Others among Others: Latvians’ View of Members of Ethnographic Shows. *East Central Europe*, 2020/2–3. 261–284.

⁹⁹ Dagnosław DEMSKI: Entertainment Landscape and Ethnographic Shows in Gdańsk 1860–1914. *Acta Ethnographica Hungarica*, 2019/1. 67–92.

¹⁰⁰ Erről lásd CSAPLÁR-DEGOVICS Krisztián: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink.” Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914). Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2022.

iket – a mecsetek, minaretek, bazárok világát – közvetítették a magyar társadalom számára. A terület kormányzója 1882–1903 között Kállay Béni volt, aki fontos szerepet játszott az osztrák-magyar uralom kiépítésében és annak magyarországi elfogadtatásában. A fentebb említett millenniumi kiállításon Bosznia-Hercegovina már mint nemzeti büszkeség szerepelt, mutatva az ország civilizációs – gyarmatosító – szerepét is.¹⁰¹ A kiállítás szórakoztatónegyede, az Ős-Budavára építésze, Oskar Marmorek – a hiteles keleti hangulat megteremtése érdekében – Szarajevóba utazott, és az ottani mecsetet másolta le Budapesten.¹⁰² Ezek után lett átélhető a fővárosban élő és oda kikapcsolódni látogatók ezrei számára a keleties életérzés.

De a keleti élet egzotikumát Ada Kaleh szigete is biztosította, amely szintén a Monarchia részét képezte. A kis dunai szigetet törökök lakták, akik hűen őrizték hagyományaikat, szokásaikat, vallási előírásaikat, ami az európai civilizációhoz szokott ember számára különleges élményt jelentett. A szigetet egyedi hangulata vonzó úti céllá tette, idegenforgalma az 1890-es évektől fokozatosan nőtt, az úti beszámolók pedig hűen közvetítették a keleti kultúrát a magyar társadalom számára.¹⁰³

¹⁰¹ VARGA Bálint: 1878. Ausztria–Magyarország elfoglalja Bosznia-Hercegovinát. Osztrák-magyar gyarmatosítás a Balkánon. In: LACZÓ Ferenc–VARGA Bálint: I. m. 31–34.

¹⁰² PERCZEL Olivér: Az Ős-Budavára mulatónegyed története 1896–1907. *Tanulmányok Budapest múltjából* XLI. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 2016. 281–316.

¹⁰³ BALLA Tibor: Ada-Kaleh szigete osztrák-magyar fennhatóság alatt 1878–1918. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1999/1. 21–52.